

ІЛЬНИЦЬКИЙ А.В.,
здобувач

*Київський національний
університет імені
Тараса Шевченка*

ДИПЛОМАТИЧНИЙ ЗАХИСТ: ЗАХИСТ ПРАВ ДЕРЖАВИ ЧИ ПРАВ ОСОБИ?

Під дипломатичним захистом, говорячи узагальнено, розуміється процес висунення претензій однієї держави до другої з приводу порушення на її території норм міжнародного права стосовно фізичних чи юридичних осіб держави, що висуває претензії. Вчинення дипломатичного захисту є однією із *trésors de la diplomatie* міжнародних норм, тобто такою, що не базується на якихось інших нормах міжнародного права.

Процес, який є дипломатичним захистом, має багату історію, але свою назву носить недовго¹. Аналіз практики держав із надання захисту громадянам своєї країни в разі порушення їх прав або свобод на території іншої країни процедурними ознаками, які є відповідними до сучасного сприйняття терміну “дипломатичний захист”, можна було знайти в науковій літературі ще наприкінці XIX століття. Більш конкретна інформація про цей процес потрапила на сторінки наукової літератури на початку минулого сторіччя. Щоправда, тоді подібна функція держави описувалася

іншими термінами. А згодом з'явилося й саме поняття дипломатичного захисту.

Важливою ознакою цього процесу є те, що претензія фізичної або юридичної особи трансформується у міжнародно-правові відносини, отримуючи при цьому означення дипломатичний. Про одне з припущень того, чому саме так став називатися цей процес, можна довідатися із свідчень відомого вченого Блунтшлі². Перераховуючи інструменти захисту громадян в одній із своїх праць, оприлюднених ним наприкінці XIX століття, він згадує: “Лише довільний наказ про видворення може привести до дипломатичного (підкреслено нами) втручання, і іноземець, якого це стосується, в усякому разі, має право звернутися за допомогою до консула своєї країни або за втручанням посланника”. Тобто, **витоки назви поняття “дипломатичний захист” змістовно та формально пов’язані з необхідністю втручання до справи дипломатів.**

Короткий історичний екскурс має на меті спробу – не вдаючись до зайвих обґрунтувань – звернути увагу на те, що дипломатичний захист має корені у звичаєвому праві і, зрозуміло, не був винаходом учених. Але суперечки вчених про зміст та місце цього інституту міжнародного права не вщухають ось уже не одне десятиліття.

У цьому контексті видається цікавим на прикладі представлення кількох підходів, що містяться в науковій літературі Німеччини та деяких загальнодоступних міжнародних виданнях, показати різноманіття концептуальних підходів до цього інституту. Отже:

“Дотримання та захист інтересів громадян впливає скоріш із обов’язку виконання державних функцій”, – пише відомий вчений Ульманн. Його підтримує інший вчений Блунтшлі, який у своїй статті під назвою “Суверенне право та обов’язок держави у захисті співгромадян за кордоном” зазначає: “При порушенні прав своїх громадян можуть бути порушені також права держави, яка зобов’язана їх захищати”³. Та чи були однаковими тогочасні дослідники міжнародного права щодо того, порушення яких прав громадян мали підлягати захистові з боку держави?

Сучасний дослідник міжнародного права Кюнцлі, посилаючись на відомих авторитетів науки Федросса та Сімма, звертає увагу на один з аспектів дипломатичного захисту: *“Власні зобов’язання захисту встановлює чинний інститут дипломатичного захисту, який належить до звичаєвого права: “Відповідно до цього держава перебування при певних умовах, хоча й не безпосередньо, має зобов’язання стосовно іноземного громадянина, який перебуває на її території. Вона швидше є боржницею рідної держави іноземця щодо взяття заходів захисту таких правових позицій громадян, як життя, свобода та гідність”*

(Vedross/Simma) перед перевищенням повноважень приватних осіб. Цей захист від дій третіх осіб має надавати гарантії, особливо, наприклад, під час повстань або інших військових дій”⁴.

Інший наш сучасник – К.Іпсен підкреслює, що головним аспектом дипломатичного захисту є захист прав іноземців .

Таке різноманіття поглядів в німецькомовній літературі наглядно доповнюється прикладами різних підходів до цієї проблеми учасниками обговорення проблеми дипломатичного захисту в Комісії з міжнародного права ООН, де було висловлено й такі думки щодо цього інституту: “...Таким чином, можна стверджувати, що концепція дипломатичного захисту засягає захист прав людини своїх громадян”⁶, “Відносно характеру дипломатичного захисту висловлено два різні погляди. Згідно з одним із них, дипломатичний захист є правом індивідуума. Прихильники цієї точки зору відзначають, що конституції ряду держав гарантують своїм громадянам право на дипломатичний захист. (...)Згідно з іншою думкою, (...) дипломатичний захист є дискреційним правом держави...”⁷.

Подані цитати, звісно, не вичерпують поглядів науковців щодо дипломатичного захисту. Проте, при уважнішому підході до змісту наведених витягів стає ясно, що проблема стосується визначення об’єкту дипломатичного захисту, тобто суті права. Зміст процесу надання дипломатичного захисту полягає в тому, що не сама фізична (юридична) особа підпадає під захист, а її порушені права. Але чи точно зрозумілим є той об’єкт, що захищається державою у випадку порушення мінімальних стандартів міжнародного права щодо її громадян або юридичних осіб за кордоном? Наведені цитати є наочним прикладом того, що деякі вчені, свідомо чи несвідомо, дещо неадекватно ставляться до сутності дипломатичного захисту і тому залишають поза своєю увагою відповідь на головне питання: про що, власне, йдеться! Про захист інтересів громадян чи про захист прав людини, чи, може, про захист прав іноземців, чи, може, просто про зобов’язання держав по захисту будь-яких прав своїх громадян? А, в більш узагальненому плані, держава захищає свої порушені права чи порушені права особи (індивідуума)?

Різниця у поглядах і підходах науковців та дослідників до проблеми не сприяє виробленню спільних позицій. Одних приваблює ідея позитивістського підходу до міжнародного права як панацеї від свавілля держав у царині людських прав щодо окремої особи. Інші, налаштовані більш догматично, розуміють під вчиненням дипломатичного захисту лише здійснення суверенітету держави. Проте, можна сподіватися, що рішення про надання або не надання дипломатичного захисту було і, напевно, ще довго лишатиметься в компетенції держав, і вони діятимуть

згідно із власними (а не скривдженої особи) поглядами щодо необхідності його вчинення (або невчинення). Обсяги залучення при цьому сил (у прямому, і в переносному розумінні) будуть відповідними їх, держав, поглядам на ситуацію. Основним же моментом при цьому слід вважати те, що держави не дозволять нікому порушити свій суверенітет щодо цього процесу. У будь-якому випадку, такий підхід ще певний час для самих держав на мою думку залишатиметься домінуючим⁸. Та чи є таке дослідження процесу дипломатичного захисту сказаним на завершення свого руху в "глухому куті"?

Деякі німецькі науковці концептуально вважають дипломатичний захист нічим іншим, як одним із аспектів захисту основних людських прав особи. Наприклад, підхід такого вченого, як К.Дьорінг⁹ полягає в наданні обов'язкового характеру дипломатичному захистові фізичних та юридичних осіб. Переймаючися думкою про те, як зробити надання захисту неодмінним інструментом міжнародного життя, він вважає, що необхідно законодавчо зобов'язати німецьку державу до надання дипломатичного захисту та ввести механізм відповідальності держави за нездійснення такого захисту щодо фізичної чи юридичної особи. (На сьогодні законодавство ФРН не передбачає можливості для громадян Німеччини висувати претензії до державних органів, зокрема до МЗС країни за невчинення дипломатичного захисту.)

Загалом, законодавець ФРН (як, зрештою, багатьох інших країн, у тому числі й України) конституційно передбачає обов'язок держави надавати захист громадянину Німеччини за кордоном з боку дипломатичних та консульських установ, з тією різницею, що таке рішення у ФРН прийняв конституційний суд¹⁰. Крім цього, право на захист своїх громадян з боку дипломатичних та консульських установ затверджено країнами у Віденській конвенції про дипломатичні зносини та Віденській конвенції про консульські зносини. Та це право не обов'язково пов'язане з поняттям дипломатичного захисту, при вчиненні якого держава через захист порушених щодо її громадянина мінімальних стандартів міжнародного права захищає себе, свій суверенітет на право юрисдикції щодо своїх громадян¹¹. (Розгляд питання про те, в яких випадках є необхідним обмеження у людських правах та свободах своїх громадян залишається поза межами цієї роботи. Слід зазначити, що у цьому випадку швидше за все вступить в силу інше право, проти порушень якого існує Конвенція із захисту основних людських прав та свобод. Тобто особа(індивідуум) має достатній арсенал засобів захисту своїх прав і свобод, який інколи набагато ефективніший, ніж дипломатичний захист, оскільки спрямований більшою мірою на захист від своєї держави).

Схоже, що й більшість німецьких науковців вважають рішення про вчинення (або невчинення) дипломатичного захисту виявом суверенного права держави, а не обов'язку. Проте позитивістські настрої щодо превалювання прав особи над державним інтересом деяких із дослідників так чи інакше проявляються. Наприклад, німецький вчений Й. Мьоснер висловлюється за те, що здійснення дипломатичного захисту є компетенцією держави¹². А створення відповідних міжнародно-правових норм на право претензії громадянина у разі невчинення дипломатичного захисту є питанням найближчого часу. Згадуваний уже К. Іпсен подає своє бачення під іншим кутом зору: "...Міжнародно-правовий інститут дипломатичного захисту слугує захистові статусу окремого індивідуума, в особі якого порушуються права держави, яка надає захист..." (тобто, хоча й порушуються права держави, та все ж захищаються права особи).

За орієнтир у пошуках базових принципів цього інституту німецькі вчені, як і науковці інших країн, спираються на *höchste Prinzipien*, зокрема на рішення Постійного міжнародного суду по справі *Mavrommatis-KonzeSSION*, згідно з яким держава, здійснюючи дипломатичний захист, утверджує своє власне право і навіть тоді, коли йдеться про потерпілу приватну особу¹³.

Доречно зазначити, що декого з дослідників не задовольняє наявне розбалансування паритетності належних обсягів прав та обов'язків держави та її громадян. Суверенітет держави у тому числі полягає і в тому, що він поширюється на громадян цієї країни, навіть якщо вони перебувають поза її межами. Тобто, держава поширює чинність своїх національних законів і на громадян, які перебувають за кордоном. Як приклад, можна назвати надання громадянам консульської підтримки за кордоном – видачу паспортів, вчинення нотаріальних дій, реєстрацію актів громадянського стану тощо. Прикладами іншого боку проблеми є військовий обов'язок громадянина, питання сплати необхідних податків тощо. Ці зобов'язання громадян мають бути виконані. Та конституційне право громадян на захист з боку держави у багатьох країнах не має конкретного забезпечення у законах, що робить неможливим висунення громадянином претензії на ненадання дипломатичного захисту. Така ситуація існує і у ФРН. Обов'язки громадян щодо рідної держави не мають адекватної рефлексії на їх права, які мають бути забезпечені їм державою.

При здійсненні заходів захисту особи за кордоном певна роль відводиться, поруч із дипломатичними, й консульським установам. Ряд німецьких дослідників на підтримку одного з існуючих поглядів також вважають консульський захист похідним аспектом диплома-

тичного захисту. Інші вважають дуже великою різницею між ними. Наприклад, доктор Маркус Хайнтцен професор Вільного Університету Берліна на інтернет-сторінці¹⁴ про консульський захист на відміну від дипломатичного зазначає: “На відміну від цього консульський захист розуміє підтримку своїх громадян за кордоном з боку персоналу посольств та консульств, коли перші опинилися в особливій ситуації, в якій не йдеться про несумісне з міжнародно-правовими нормами ставлення до них країною перебування...”.

У цьому контексті хотілося б навести такі алюзії щодо сутності поняття “консульський захист”. У світовій практиці під консульським захистом розуміється надання допомоги громадянам (можливо, і юридичним особам) за кордоном у обсягах, передбачених міжнародними угодами – як багатосторонніми, (наприклад, Віденською конвенцією про консульські зносини 1963 р.), так і двосторонніми консульськими угодами, які можуть дещо розширювати повноваження сторін у цій сфері. Якщо при цьому вдається до прискіпливішого розгляду змісту консульських функцій, то доходимо висновку про те, що консульський захист є певною містифікацією, оскільки в поняття *č'ǒč'ǐň* насправді повним обсягом входить поняття *ňd'ǔč' ii* (тобто видача паспортів, нотаріальні дії, відвідання арештованих та засуджених тощо є, по суті, сприянням, що надається громадянам).

Коли йдеться про захист інтересів держави чи особи (тобто про зміст ст. 5 Віденської конвенції про консульські зносини), то під цим розуміється можливість використати певні важелі або інструменти для тиску на іншу сторону з метою примусити її до вжиття відповідних заходів на відновлення status quo. Система захисту при цьому має будуватися на доведенні фактів порушення норм міжнародного права країни перебування. Та якщо зважити на те, що консульська посадова особа обмежена в своїх повноваженнях, у тому числі й у тому, щоби бути стороною у судовому процесі, то про участь консула (а дипломата – тим паче, оскільки участь дипломата у суді у цьому статусі взагалі неможлива) у судовому засіданні є примарною.

Проте, існує відомий арсенал механізмів та інструментів захисту, напрацьований міжнародною практикою, тобто звичаєвим правом. Розглянувши можливості консульської посадової особи щодо захисту громадян, а тим більше юридичних осіб, констатуємо, що вчинюваний консульською посадовою особою захист є не що інше, як дипломатичний, (а не консульський) захист. Наразі не ставиться завдання розглянути питання про сутність змісту захисту, тому зазначимо лише той факт, що і за формою дипломатичний захист є процесом, який інколи не відповідає стереотипним уявленням про нього. У першу

чергу це стосується часу започаткування цього процесу. Це питання постане в іншому світлі, коли усвідомити, що і в цій сфері у держави є повний суверенітет. З огляду на важливі для неї чинники міждержавних стосунків, держава прийматиме самостійне рішення щодо форми, інструментів та часу вчинення дипломатичного захисту¹⁵.

Таким чином, у міжнародній практиці “консульське сприяння громадянам” за кордоном набрало синонімічності до поняття “консульський захист”, і під наданням сприяння розуміється надання захисту. У разі ж виявлення порушення, яке вважалося б порушенням мінімальних стандартів міжнародного права (наприклад, зловживання органів поліції), реакція консула має бути адекватно гострою. Він повинен негайно втрутитися в ситуацію з метою захисту інтересів постраждалої особи та відновлення порушених прав або свобод. Та це вже, як зазначалося, буде елементом не консульського, а дипломатичного захисту. І така ситуація не протирічить згаданим вище теоретичним посиленням, оскільки консульський захист повністю вписується у перелік “парадигми” дипломатичного захисту.

Щодо поняття “захист інтересів”, то воно набуває змісту подібного до поняття “представлення інтересів”. За таких умов про конкретний правовий захист з боку дипломатичної (консульської) установи мова йти не може. Залишається можливість “віртуального захисту”, коли здійснення впливу на хід подій відбувається через умовну присутність у процесі. У цьому аспекті консульські посадові особи мають більші можливості у порівнянні з дипломатами, оскільки є більш вільними з огляду на компенсаторну здатність якості їх імунітетів¹⁶. І все ж і консули не мають права втручатися у хід справ, оскільки можуть бути звинувачені у втручанні у внутрішні справи країни перебування. З іншого боку, вони мають право наглядати за ходом подій (супроводжувати справи) та, за необхідності, звертати увагу місцевих органів на порушення, якщо такі виникають щодо інтересів своєї держави або підзахисної особи. Та, вже у випадку порушення об’єктивних прав цієї особи, активно домагатися їх відновлення.

Таким чином, поняття “захист інтересів” може мати місце найчастіше тоді, коли сталося порушення інтересів. З нашої точки зору, для того, щоб краще зрозуміти обсяг компетенції консульської посадової особи при захисті інтересів держави чи громадянина (особи), необхідно усвідомити, що порушення інтересів виникає у разі наявності елементів дискримінації не в порівнянні із ставленням до місцевих суб’єктів, а таких, що виникають з порушення норм законодавства. Порушення повинно мати об’єктивний характер. Проте, як видно із зазначеного, “захист інтересів” за змістом є дуже чутливою сферою стосунків і теж є певною мірою фікційним.

Привернемо свою увагу ще до одного погляду на проблему, що міститься у доповіді Комісії з Міжнародного Права: "...постійна палата міжнародного правосуддя, судячи з усього, здійснила розмежування між "дипломатичними заходами" та "судовим розглядом", яке було проведене Міжнародним судом при розгляді справи *Nottebohm*"¹⁷.

На відміну від цього теоретики права такого розподілу не проводять і використовують термін "дипломатичний захист" з метою визначення консульських заходів, переговорів, посередництва, судового й арбітражного розгляду, репресалій, реторсій, розірвання дипломатичних зносин, економічного тиску, і у якості крайнього заходу, застосування сили"¹⁸.

У контексті розгляду цього питання важливо послатися на слова ще одного німецького вченого І. фон Мюнха, який звертає увагу своїх читачів також і на такий аспект. Він посилається на те, що згідно із ст. 38 Статуту Міжнародного Суду судові рішення та погляди науковців при розгляді справ можуть використовуватися лише як "допоміжний засіб" для встановлення норм міжнародного права. А ст. 59 СМС передбачено, що рішення Міжнародного Суду мають значення лише для цього випадку та тільки цих сторін процесу, тобто вони (ці рішення) не можуть мати характеру прецеденту"¹⁹.

На нашу думку, прецедентами та нормами права такі рішення стають на сторінках спеціальної літератури. Вчені-міжнародники формують догми з того матеріалу, що його вже напрацювала історія, і який може бути проаналізований. Та, мабуть, важко відволіктися від думки, що міжнародну політику, а отже й міжнародне право, творять держави, і отже, саме вони, держави, в разі виникнення питання про необхідність вчинення дипломатичного захисту, швидше за все враховуватимуть судові прецеденти як основоположні, але відповідні рішення прийматимуть усе ж із урахуванням інших мотивів, у т.ч. певної ситуації, багатьох інших чинників, поміж якими судові рішення будуть лише наочним прикладом способу вирішення проблеми. Особливо, якщо ці держави є дійсно суверенні... Та це вже – інша тема.

Таким чином, при невибірковому читанні німецькомовної літератури з питань дипломатичного захисту можна побачити ті ж самі розмежування у поглядах щодо його природи, що існують і в інтернаціональних колективах науковців, а відтак – вони є певним віддзеркаленням непогодженості у однакових проблемах. При узагальненні історичного досвіду з механізму вчинення дипломатичного захисту, на наш погляд, доцільно було б звертати також увагу на навколополітичні ситуативні особливості в кожному такому випадку. Це дозволило б чіткіше зрозуміти, чи вдасться такий історичний

рудимент, як дипломатичний захист поставити на службу ефективному захистові прав індивідуума, і як це може бути обумовлено.

ПОСИЛАННЯ

- ¹ Ще на початку минулого сторіччя термін “дипломатичний захист” не використовувався – принаймні, в німецькомовній літературі з міжнародного права (у книгах Фр. Ліста (Fr. Liszt) 1907 року, Е. фон Ульманна (E. von Ullmann) 1908 року, Е. фон Вальдкірха (E. v. Waldkirch) 1926 року, Й.Л. Брієрлі (J.L. Brierly) 1928 – 1948 років); натомість вживалися інші поняття, наприклад “захист інтересів громадян”: “Дотримання та захист інтересів громадян впливає швидше з обов’язку виконання державних функцій” (s. 361 E. von Ullmann, *Völkerrecht, Das öffentliche Recht der Gegenwart*. Band III, Verlag von J.C.Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1908).
- ² *Das moderne Völkerrecht der civilisirten Staaten als Rechtsbuch dargestellt von Dr. J.C. Bluntschli*, 3. Auflage, Verlag der C.H.Beck’schen Buchhandlung, Nördlingen, 1878. – S. 224.
- ³ Там само.
- ⁴ Jörg Künzli, *Zwischen Rigidität und Flexibilität: Der Verpflichtungsgrad internationaler Menschenrechte: ein Beitrag zum Zusammenspiel von Menschenrechten, humanitären Völkerrecht und dem Recht der Staatsverantwortlichkeit*, Duncker & Humblot. – Berlin, 2001. – S. 216.
- ⁵ *Völkerrecht. Ein Studienbuch von Dr. Knut Ipsen* Uniprof an der Ruhr-Universität Bochum, C.H.Beck’sche Verlagsbuchhandlung. – München, 1999. – S. 566: “Якщо держава порушує свої зобов’язання щодо дотримання прав іноземців, то рідна держава зацікавленої особи – держава, фізична особа якої має її громадянство або юридична особа – належність, – має правомочність до здійснення дипломатичного захисту”.
- ⁶ Доклад Комиссии международного права. 52 сессия (1 мая – 9 июня и 10 июля – 18 августа 2000 года) Генеральной Ассамблеи, официальные отчеты, 55 сессия, Дополнение № 10 (A/55/10). ООН, Нью-Йорк 2000. – Пункт 422. – С. 174.
- ⁷ Там же. – Пункт 425. – С. 176.
- ⁸ Щодо обсягів дипломатичного захисту існує не менше різноманіття думок, аніж щодо інших його аспектів. Не вщухають суперечки вчених і про межі дипломатичного захисту. З огляду на такий стан речей доречно було б дійти до створення парадигми дипломатичного захисту, тобто визначення цього процесу по “вертикалі” і “горизонталі”, а також про засоби й інструменти, які мали при цьому використовуватися б. Але й тут немає спільної думки. Відомою є спроба викласти інструментарій дипломатичного захисту таким чином: “...теоретики права ... використовують термін “дипломатичний захист” для визначення консульських заходів, переговорів, посередництва, судового і арбітражного вирішення (Пункт 420. – С. 174. – Доповіді КМП ООН).
- ⁹ Його робота (Karl Doehring, *Die Pflicht des Staates zur Gewährung diplomatischen Schutzes.*, Deutsches Recht und Rechtsvergleichung., Carl Heymanns Verlag KG. – Köln, Berlin, 1959) присвячена саме цій темі.

¹⁰ BVerfGE 55, 349.

¹¹ Зрозуміло, що в цьому випадку йдеться не про повну юрисдикцію над особою, особливо тоді, коли ця особа порушить чинні закони іншої держави. Йдеться лише про право держави громадянства на встановлення в разі такої необхідності обмежень для своїх громадян у загальних людських правах та свободах, на що стосовно них не може мати права держава, на території якої перебувають ці громадяни, оскільки у цьому випадку вона посягає на суверенні права держави громадянства осіб.

¹² Jörg Manfred Mössner, Einführung in das Völkerrecht, C.H.Beck'sche Verlagsbuchhandlung. – München, 1977. – S. 96.

¹³ Це рішення було підтверджене і Міжнародним судом (PCIJ Ser. A, No. 17 <1928>, 27f, No. 20 <1929>, 17f; Ser. A/B, No 76 <1936>, 16; ICJ Rep. 1955, 24; 1970, 44. А справа Нотебома є класичним прикладом (Nottebohm; ICJ Rep. 1955, 24): "Diplomatic protection and protection by means of international judicial proceedings constitute measures for the defence of the rights of the State."

При цьому необхідно також звернути увагу на висновок К.Іпсена про те, що оскільки держава через дипломатичний захист відтворює міжнародно-правове уповноваження, то її громадянин не має законних підстав для відмови від дипломатичного захисту. Зрештою, вже зазначалося, що обсяг та інструментарій дипломатичного захисту є компетенцією держави.

¹⁴ <http://www.fu-berlin.de>: "Vorlesung "Bezüge des Grundgesetzes zum Völker- und Europarecht" Ws 2001/1002".

¹⁵ Видіється можливим назвати невдалим посилання на те, що потерпіла особа за дипломатичним захистом може звертатися тоді, коли вона вичерпає всі можливості судового або іншого внутрідержавного захисту своїх інтересів на території цієї країни. Простішим прикладом протилежної думки можна описати таку ситуацію, коли особа є заарештованою з порушенням чинних у країні процесуальних норм та не може повідомити про це консульську установу. Відповідні органи держави перебування також цього не зробили. Інформація про такий випадок може надійти до консульського представництва від сторонньої особи. Таким чином, процес дипломатичного захисту буде розпочато вже консулом тоді, коли він розпочне процес встановлення контакту з компетентними органами країни щодо цього випадку. Тобто, йому немає потреби чекати, поки вичерпаються внутрідержавні можливості захисту.

¹⁶ Консульські імунітети менші від дипломатичних за обсягом, що з іншого боку надає їм прав до більшої свободи дій, про що згадувалося вище, зокрема про можливість участі у судових засіданнях.

¹⁷ Ще раз справа Нотебом 1955, I.C.J. Reports і Арбітраж з розгляду претензій між Іраном та США у зв'язку із розглядом справи № А/18 (Case №А/18 (1984) 5.I.US.C.T.R. – P. 251.

¹⁸ Доклад Комиссии международного права. 52 сессия (1 мая – 9 июня и 10 июля – 18 августа 2000 года) Генеральной Ассамблеи, официальные отчеты, 55 сессия, Дополнение № 10 (А/55/10). ООН, Нью-Йорк, 2000. – Пункт 420. – С. 174.

¹⁹ Völkerrecht, Dr.Ingo von Munch, Pr.an der Ruhr-Uni. Bochum, Walter de Gruyter & Co. – Berlin, New York, 1971. – S. 63.

Надійшла до редакції 13.01.2003